

Sammanfattning

Buxtehudeorgeln i Torrlösa kyrka – ny undersökning

av Mats och Ingrid Hultkvist, Anders Johnsson och Outi ben Ammar

I samband med Lunds stifts orgelinventering aktualiserades en del frågor kring orgeln i Torrlösa, en orgel som bär på kulturhistoriskt unika värden. Den byggdes ursprungligen för Helsinborgs S:ta Maria kyrka på 1500-talet och ombyggdes flera gånger under 1600-talet. 1850 köpte Torrlösa kyrka orgeln och delar av den användes av den skånske orgelbyggaren Fogelberg till en ny enmanualig orgel i Torrlösa. 1962 byggde Frobenius en ny orgel inspirerad av orgelns förmodade status på Buxtehudes tid, med användande av äldre pipmaterial, fasad-och orgelhusdelar, men estetiskt och tekniskt i ren dansk orgelrörelsetradition. Det bevarade äldre materialet är omfattande, i jämförelse med övriga bevarade orgelartefakter i Danmark/Skåne från dansk stormaktstid,. Detta gör orgelns värde unikt, särskilt genom kopplingen till den unge Dietrich Buxtehude, som var organist i vid orgeln 1657-1660 och avsynade den vid ombyggnaden 1662. Orgeln har sedan förra sommaren genomgått en omfattande undersökning. Resultatet presenterades vid ett symposium i Torrlösa kyrka den 30 september.

Sommaren 2020 föddes en tanke att ännu en gång försöka förstå orgelns historia. För att avgöra vad som är rimliga åtgärder med nuvarande orgel och/eller dess bestånd av kulturhistoriskt värdefulla, närmast ovärderliga men ännu inte till fullo inventerade och än mindre dokumenterade, delar från den orgel Buxtehude spelade på, måste den nuvarande orgeln med alla dess delar från 1600-talsorgeln dokumenteras och utredas grundligt. På initiativ av församlingens organist Outi Ben Ammar och Svalövsbygdens pastorat bildades det hösten 2020 en första projektgrupp som består av orgelsakkunniga Ingrid Larsson Hultkvist, Mats Hultkvist och Anders Johnsson. Med hjälp av fondmedel, huvudsakligen från Johan Otto Wroblewskis Fond, men även med Kyrkounderhållsbidrag har denna förundersökning kunnat göras. Kontakter har etablerats med antikvarisk och organologisk expertis på området:

Niclas Fredriksson (stiftsantikvarie Linköpings stift, f d orgelsakkunnig RAÄ)

Axel Unnerbäck (fil dr, f d avdelningsdirektör RAÄ)

Mads Kjersgaard (orgelbyggare och expert på den aktuella orgeltypen)

Erik Winkel (orgelbyggare Nederländerna och expert på nordeuropeiskt äldre orgelbyggeri)

Frits Elshout (tidigare chefsintonaör Flentrop Orgelbouw)

Kristian Olesen (fd domkyrkoorganist i Roskilde, orgelsakkunnig)

David Burmeister (konsthistorisk expert, Nationalmuseet i Danmark)

Martin W Jürgensen (byggnadsarkeolog, Nationalmuseet i Köpenhamn)

Hans Linderson (forskningsingenjör i dendrokronologi, Kvartärgeologiska avdelningen Lunds universitet)

Projektplanens genomförande

Orgelns historiska betydelse har gjort att fakta och myt, liksom olika teorier och antaganden, har fått fäste i historieskrivningen. I varje beskrivning av Dieterich Buxtehudes liv nämns denna orgel. En förnyad undersökning av orgeln, med moderna till buds stående metoder, har länge varit en efterlängtd angelägenhet. Att på nytt "vända på alla stenar" har nu - med

kritisk blick och med dagens kunskap - hjälpt oss en bit på väg mot förståelse av orgeln. Detta är en viktig del i kyrkans uppdaterade underhållsplan, som är under utarbetande. *Antikvarisk-teknisk förundersökning* - grundlig inventering och uppmätning av allt äldre material, såsom pipverk, orgelfasad, orgelhus, ornament, läktarbarriär, läktartrappa, äldre läktar-/orgeldelar som finns bevarade i kyrkorummet - har nu gjorts.

Allt har undersökts förutsättningslöst och resultaten har jämförts för så stor säkerhet som möjligt. Utforskning av relevanta arkiv där material från orgelns långa historia har genomförts, t ex Torrlösas och Helsingborgs Marias kyrkoarkiv i landsarkivet, Helsingborgs stadsarkiv, relevant litteratur, källor kring Buxtehudes verksamhet i regionen och Nils Friis samlingar i Danska Musikmuseet.

En konsthistorisk undersökning av alla historiska delar, ornament och deras stilistik, har gjorts av expertis från nationalmuseet i Köpenhamn. Orgelns och läktarens placering i Helsingborgs Mariakyrka har undersökts av byggnadsarkeolog.

Orgelns historik

Orgeln är ursprungligen byggd för Helsingborgs St:a Mariakyrka kring 1580, förmodligen av Hans Brebus, som var verksam i Helsingör kring 1570. Under 1600-talet ombyggdes och utökades orgeln vid flera tillfällen. När orgeln 1850 flyttades till Torrlösa, var den i ett bedrövligt skick. I Torrlösa användes delar av fasaden som sattes upp som en stum kuliss framför en enmanualig orgel byggd av bröderna Fogelberg i Lund. Den hade då 10 stämmor i manualen och tre i pedalen. Hur mycket av det klingande materialet som återanvändes i Fogelbergs orgel har fram tills nu inte varit helt klarlagt.

1962 genomförde Frobenius en "rekonstruktion" av Helsingborgsorgeln, med den disposition som finns återgiven i Hülphers "Historisk afhandling" från 1773. Fasaden gjordes då ljudande; en del av det äldre pipmaterialet användes i huvudverket och pedalen, vilka försågs med nybyggda väderlådor i den danska orgelrörelsens stil. Mycket talar för att en hel del historiskt material kasserades. Orgeln fick modern mekanik och ett nytt spelbord. Ett helt nytt ryggpositiv i 1960-talsstil byggdes till. Omkring sextio överblivna pipor från 1500-1600-talet magasineras på tornvinden, där de fotograferats av Mats Hultkvist kring 1996. Tyvärr har dessa slängts under de senaste tio åren. Detta visar på behovet av undersökning för att säkra orgelns skydd och speciella underhållsbehov.

Den övergripande bilden

När man betraktar orgellandskapet i Skåne på 1600-talet, framträder ett mönster som beskriver den stora, övergripande bilden. Man kan tydligt identifiera tre betydande orgelbyggare i kronologin.

Hans Brebos, som var aktiv i Danmark under de senare decennierna av 1500-talet.

Johan Lorentz, Christian IV:s orgelbyggare, med ensamrätt på alla viktiga orgelbyggen i Danmark under kung Christians tid.

Hans Christoff Frietzsch från Hamburg, som omkring 1660 introducerade den nordtyska orgelstilen i Skandinavien. Han kan tydligt kopplas till Dieterich Buxtehude och han kom även

att få betydelse för den följande svenska orgelutvecklingen genom att ta med sin lärning och svärson Hans Heinrich Cahman till landet.

Man kan peka på sex viktiga orglar vid tiden omkring 1660: Kristianstad, Lund, Landskrona, Malmö, Halmstad och Helsingborg.

De flesta av dessa orglar utgår från äldre material, där den tidigaste historien kan vara svår att fastlägga. Undantaget i den skånska orgelparken på 1600-talet är orgeln i Kristianstad, som var en helt ny orgel, byggd av Johan Lorentz och fullbordad omkring 1630. Denna orgel är även ett undantag från de andra genom att den inte genomgick någon radikal ombyggnad eller modernisering i över tvåhundra år.

Bland de övriga finns det två orglar som vi har en viss kunskap om, även om de inte längre existerar, och det är orglarna i Lunds Domkyrka och Landskrona Johannes Döparens kyrka. Orgeln i Lund var troligen från sent 1500-tal och Landskrona var äldre, mer gotisk än renässans.

Så har vi två mer eller mindre bevarade orglar, Genarpsorgeln på Malmö muséer, byggd för Malmö Sankt Petri kyrka, och orgeln i Torrlösa kyrka, som flyttades dit från Helsingborgs Mariakyrka 1850. Petriorgeln kan stilbestämmas till tidigt 1500-tal, medan Helsingborgsorgeln troligen byggdes på 1580-talet, vilket betyder att en trolig orgelbyggare är Hans Brebos.

Alla dessa orglar har en gemensam följande historia. De byggdes om och ut av Johan Lorentz mellan ungefär 1620 och 1640 (i Helsingborg möjligen två gånger). I samtliga fall, utom i Lund, kan vi anta att han tillfogade ett ryggpositiv.

Åren kring 1660 moderniseras alla dessa orglar av Hans Christoff Frietzsch. Det är samma mönster i alla orglar. Den viktigaste förändringen var att utöka klaviaturomfånget så att den översta tonen blev c3, i stället för det normala hos Lorentz, a2. Alla instrument fick den nymodiga stämman Sesquialtera, liksom vissa andra förändringar som syftade till att göra orgelklangen kraftfullare.

Frietzsch är den enda av dessa tre orgelbyggare, som är klart identifierad i arkivhandlingar i Malmö, Landskrona, Helsingborg, Halmstad och Lund. Han kan även vara den "orgelbyggare från Lund" som utförde ett mindre arbete i Kristianstad, medan han arbetade med att bygga om orgeln i Lunds Domkyrka. I Helsingborg finns belägg för att Dieterich Buxtehude avsynade och godkände arbetet.

Frietzsch lärning och svärson Hans Heinrich Cahman var troligen delaktig i alla dessa uppdrag. Han följde därefter med Frietzsch tillbaka till Tyskland en period, men återvände till Sverige och blev här, som bekant, den viktigaste orgelbyggaren under sin tid.

Projektets olika delar

Pipmaterialet har tidigare vid olika tillfällen undersökts (bland andra Kjerogaard 2007). Däremot är orgelhuset, med alla sina underliga gåtor, inte på allvar tidigare utforskat. En total genomgång av det gamla orgelhuset har därför genomförts. Alla pipor har tagits ut och på nytt undersökts. Parallellt med detta arbete har arkivforskning bedrivits. Konsthistorisk expertis har anlåtats och dendrokronologiska prover har tagits av orgelns olika delar, för att fastställa åldern på materialet.

De konsthistoriska experter som anlåtats är David Burmeister och byggnadsarkitekt Martin Wangsgaard Jürgensen från Nationalmuseet i Köpenhamn. David Burmeister har i möjligaste mån tidsbestämt fasaddelarna och ornamenten, men också alla delar från läktarbarriären och numera utställda äldre delar. Allt ingick i köpet 1850, inklusive läktartrappan. Dateringen utförs efter stil men också efter datering av de kopparstick som de är kopierade och inspirerade av. Här följer en sammanfattning av konsthistorikernas omfattande rapport:

I läktarbröstningen sitter nio rektangulära målningar av Jesu lärjungar. Under varje bild finns en fras ur den Nicenska trosbekännelsen på latin. Ytterligare två, mer utarbetade målningar finns på långskeppets södra vägg. Dessa har en valvbåge i relief med ytterligare lite utsmyckningar i övre delen av tavlorna. Dessa två har tidigare suttit ihop och antas ha utgjort fronten på den ursprungliga orgelläktaren i St Maria kyrka. Teorin är att när ryggpositivet kom till, byggdes orgelläktaren ut och man delade då på målningarna och använde dem som utfyllnad på läktarens gavlar. De två mer utsmyckade tavlorna är av ek medan de andra apostlabilderna är av fur. Den dendrokronologiska undersökningen visar att träet till furupanelerna förmodligen är fällt efter 1600 och att dessa målningar alltså skulle vara nyare än motsvarigheterna i ek, men dateringen är osäker. Dessutom går det att på de plana målningarna se spår av valvbågar liknande de som finns på ekpanelerna, vilket tyder på att där funnits andra målningar tidigare. Ett annat tecken i samma riktning finns nederst på orgelläktaren där det finns en inskription på danska, men i vissa fält kan man skymta en underliggande text. Det är latinska bokstäver (versaler) som i hög grad liknar bokstäverna i "Patri-texten" på orgelhuset och man kan ana namnet "MATHEVS" i fältet strax till höger om ryggpositivet. Det skulle kunna betyda att det funnits tidigare avbildningar av apostlarna. Inskriptionen på danska tyder på att ombyggnaden av läktarbarriären ägde rum före 1658, då Skåne blev svenskt.

Enligt David Burmeister kan de nuvarande målningarna dateras till 1600-talets mitt, eftersom han har kunnat visa på vilka förebilder målaren har använt, nämligen kopparstick av Blotelings efter Goltzius från denna tid. I kyrkan finns ytterligare ett par målade luckor som kommit från orgeln, t ex något som kan ha varit en ryggpositivlucka med målning på båda sidor. På den ena sidan är det en avbildning av herdarnas tillbedjan av Jesusbarnet, och även till denna målning finns, enligt Burmeister, en väl daterad förebild.

Symposiet den 30 september – en sammanfattning

Projektplanens andra punkt utgjordes av att undersökningsresultatet utvärderas och sammanställs. Allt dokumenteras digitalt och tredimensionella digitala modeller görs. Målet är att kunskapen om orgeln utifrån dokumentation, arkivforskning och jämförande studier av epoken ska säkra orgelns framtida bestånd och möjliggöra rekonstruktion om något skulle

förstöras. Resultatet redovisades vid ett symposium med inbjudna experter, organister, pedagoger, och kyrkomusikstudenter.

De välkända professorerna Hans Fagius och Ludger Lohmann omramade symposiet med orgelmusik av Buxtehude. Anders Johnsson presenterade projektet och metodiken. Mats Hultkvist satte in orgeln i sitt sammanhang i den dansk/skånska stormakttiden. Ingrid Larsson Hultkvist redovisade sina undersökningar av arkiven och de nya upptäckter som gjorts. Flentrops omfattande rapport (mer än 150 sidor) redovisades av Erik Winkel. David Burmeister presenterade den konsthistoriska utredningen. Mads Kjaersgaard presenterade sina teorier om orgeln och det förkomna ryggpositivet. Efter Ludger Lohmans offentliga avslutningskonsert presenterades orgeln och de nya rönen för en intresserad allmänhet.

Sammanfattning, årtal och nya rön angående tiden i Helsingborg

- Slutet av 1500-talet: den första orgeln byggs, troligen av Hans Brebos. Mittpartiet av den nuvarande orgelfasaden är en del av (eller nästan hela) fasaden till Brebos orgel. Denna del av orgeln har en slående likhet med orgeln i Morlanda kyrka (tidigare Marstrand).
- 1628: Hülphers anger detta årtal som orgelns byggår. I så fall skulle det handla om Johan Lorentz. Det finns dock inget annat stöd för detta årtal.
- 1641: En inskription som har suttit i orgelläktaren, bevarad i fragment fram till vindsstädning i början av 2000-talet, (lyckligtvis fotodokumenterad 1995) är i sin helhet citerad i Elias Follins bok "Helsingborgs historia" från 1850. Av den framgår att orgelns ornament har blivit reparerade och att orgeln har blivit förskönad. Johannes Buxtehude nämns, bland många andra (kyrkoherden och medlemmarna av rådet) i texten. I detta sammanhang finns även räkenskaper som visar att en målare har arbetat med orgeln. Detta har lett till två teorier, vilka båda går ut på att orgeln byggdes om vid detta tillfälle. Enligt den ena skulle Johannes Buxtehude själv ha gjort en ombyggnad, och enligt den andra var det Johan Lorentz som gjorde det. Varken inskriptionen eller arkivhandlingar säger dock något annat än att orgeln blev förskönad och polerad ("expoliturum"). Inget i kyrkoräkenskaperna talar om en ersättning till en orgelbyggare. Ytterligare ett orgelfragment, en träfyllning med Johannes Buxtehudes namn i större, mer ordinär skrift, finns bevarat.
- Christian IV:s vapensköld (som hör ihop med de två lejonerna som nu står på ytturellerna) pekar på att Johan Lorentz verkligen gjorde (minst) ett större arbete på denna orgel.

Lorentz hade kungligt privilegium på alla viktiga orgelbyggen, alltså kan denna skulpturgrupp likaväl ha tillkommit i samband med förskönandet av orgeln 1641. Eftersom de i sin nuvarande placering på de tre turellerna inte passar ihop måste de istället ursprungligen varit placerade på ryggpositivet.

- Ytturellerna är av Lorentz. Enligt Mads Kjaersgaards tidigare undersökning finns det flera Lorentz-pipor i mittendelen av orgeln, bl a en klart identifierbar serie av ryggpositivpipor. Detta har nu bekräftats.

- 1662: Hans Christoff Frietzsch utförde ett större arbete på orgeln. I nuläget är detta det enda väl belagda arbetet på orgeln under 1600-talet, styrkt av uppgifter i kyrkoräkenskaperna. Han arbetade från november 1661 till december 1662. En orgeltrampare har fått ersättning för 27 veckors arbete. Dieterich Buxtehude avsynar arbetet och fick 18 daler som ersättning.
- Enligt uppgift från Helsingborgsforskaren Torsten Mårtensson (1889-1968), ska det ha skett en omfattande pipstöld 1693. Det är osäkert om orgeln brukades i deformerat skick under nästan tio år, men enligt kyrkorådsprotokoll från 1704, anlätades Johan Georg Amdor till att renovera orgeln och han har lämnat ett tydligt avtryck i form av ett antal innerverkspipor, vilket konstaterades i samband med den senaste undersökningen av pipmaterialet, efter jämförelse med Amdororgeln i Östra Ljungby kyrka, ursprungligen byggd för Osby kyrka.
- I slutet av år 1736 slöts på nytt avtal om renovering av orgeln, då med en "student från Lund" vid namn Jonas Hielm, som strax dessförinnan renoverat orglarna i Malmö S:t Petri och domkyrkan i Lund. Ersättningen för detta arbete var 350 riksdaler silvermynt, att jämföra med Amdors 110 riksdaler och Frietzsch 600 riksdaler.
- 1764 var den kände orgelbyggaren Jonas Wistenius i Norra Vram för att bygga en orgel och kallades då till Helsingborg för att komma med ett utlåtande om orgeln i St Maria kyrka. Wistenius ansåg att orgeln var i för dåligt skick för att det skulle vara lönt att reparera den, han ville hellre bygga en ny orgel. Pga luckor i arkivierna kan vi inte veta hur hans anbud såg ut, men uppenbarligen blev det inte godtaget av kyrkorådet.
- 1769 erbjöd sig organisten Zoll i Helsingborg att reparera orgeln för 150 Riksdaler silvermynt, men just då fanns inte likvida medel att tillgå, ansågs det från kyrkorådets sida. Detta visar förmodligen på en inställning hos beslutsfattarna att orgelns väl och ve inte hade högsta prioritet.
- En reparation av Grönwall 1829 verkar vara den sista stora åtgärd som vidtogs med orgeln innan den lämnade Helsingborg. Dess skick åren före 1850, då domkyrkoarkitekten C G Brunius tillsammans med kyrkoherden Peter Wieselgren genomdriver en omfattande renovering av Mariakyrkan, beskrivs som "skröpligt".

1850 såldes orgeln till Torrlösa församling. I samband med detta fick Sven Fogelberg i Lund i uppgift att, med det befintliga materialet som utgångspunkt, bygga en orgel till Torrlösa kyrka. Enligt avsyningsprotokollet av Nils Möller (director musices i Lund) använde Fogelberg sju av de 24 stämmorna: *Gedact 8', Octava 4', Flauto 4', Octava 2', Flauto 2', Qvinta 3' och Principal 16 fot* [troligen 4'-stämma från pedalen, kompletterad med nya pipor]. *Märkvärdigt nog, att flere af desse 222 åriga gamla stämmor ännu i dag hafva en så mjuk och begaglig klang, och om de vårdas kunna de ännu i sekler äga bestånd och stå som ett mönster för efterverldens Orgelbyggare.*

De nya stämmor Fogelberg gjorde var, enligt Möller: *i Manualen, Principal 8', Trumpet 8' och Viola di gamba 8 fot. I Gedact 8 fot äro 18 äfvenså i Principal 16 fot 36 nya pipor tillsatta. I Pedalen, hvars omfång sträcker sig från grova C till ostrukit f, äro trenne nya Stämmor neml. Octava 4', Violoncelle 8' [enligt Fogelbergs stavning "violånsäl"] och Borduna 16 fot som äro placerade på särskild väderlåda.*

Avslutande kapitel

Vad är det då vi har i Torrlösa i dag? Erik Winkel, chef för Flentrops orgelbyggeri, sammanfattar resultatet av den genomförda undersökningen:

Den centrala delen av orgelhuset är byggd av Hans Brebos omkring 1585 som en enmanualig orgel. Den har inte varit en del av ett ryggpositiv. Utöver fasadpiporna av Lorentz, är över tio fasadpipor av Brebos bevarade, använda som blindpipor. En mindre grupp av nuvarande innerverkspipor kan komma från Brebos Principal 4'.

Pedaltornen och mittenturellen är gjorda av Lorentz 1628 eller 1641. Det kan inte beläggas att mittenturellen byggdes om innan pedalverket byggdes till. Rent visuellt verkar förstoringen av mittenturellen logisk, när pedaltornen är placerade som de är i dag.

Pedaltornen är förbundna med den äldre Brebosorgeln på ett omotiverat sätt. Inte nog med det; fogarna är ologiska och deras konstruktion saknar funktion, vilket leder till tanken att orgelns utseende har förändrats. Emellertid passar den nuvarande utformningen av orgelhuset utmärkt in i valvbågen där orgeln var placerad i Helsingborg. Förändringen måste alltså ha skett redan i Helsingborg och inte i sambande med flytten till Torrlösa. En tänkbar alternativ utformning med alla verkens sockelpartier placerade i samma höjd, blir varken visuellt tilltalande, eller möjlig att belägga med hjälp av de spår i orgelhuset som kan observeras.

Fasaden innehåller dels Lorentzpipor från det tidigare ryggpositivet, några pipor från manualverket och några från pedalen. De nuvarande pedalpipornas funktion passar inte in i något logiskt mönster, vilket tyder på att detta har ändrats. Det kan fastställas att piporna CDEFG hör till mittenturellen och att pipan A är den enda kända bevarade innerverkspipan av Lorentz.

Innerverkspiporna från omkring 1700 är gjorda av Amdor, troligen för att ersätta de pipor som försvann i samband med en stöld 1693. Några dussin pipor av Frietzsch från 1662 finns inblandade bland dessa pipor. Resten av piporna är antingen av Fogelberg eller Frobenius.